

7.042.2=512.1

Қазақ тілі ғылымының халықаралық журналдарының бірі

Қазақ тілі ғылымының халықаралық журналдарының бірі

филология ғылымдарының докторы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры. 100024 Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., С. Мұқанов көш., 1.
E-mail: Jandosmagulov@mail.ru

1. Түркі тектес халықтарға ортақ, ең үлкен маңызға ие болған тотем – Көк бөрі. Өздерінің тегі деп санап келген түркі тектес халықтар, оның ішінде қазақ халқы қасқырды басқа хайуандардан ерекшелігі үшін аса қатты қадірлейді. Қасқырдың еркіндік сүйгіштігі, арланға тән кекшілдігі, өрлігі мен қайраты түркі халқын өздерін көк бөріден жаралдық деуіне бірден бір айғақ болды. Түркі генеологиялық мифологиясында халықты жау қоршауынан құтқаратын да, жорықтарда қол бастайтын да, дәрменсіз сәбилерді асырайтын да көк бөрі не ұрғашы көк қасқыр деп бейнеленеді. Халықтың тотемдік, мифтік дүниетанымында Көк бөрі қасиетті киіге айналды. Мақалада қазақ халқының тотемдік ұғымдары мен фольклорлық туындаларындағы Көк бөрі образының сомдалу эволюциясы ғылыми тұрғыда қарастырылады.

Қазақ тілі ғылымының халықаралық журналдарының бірі: түркі тілдес халықтар; қазақ халқы; тотемдік ұғымдар; фольклор; Көк бөрі образы; қасқыр образының сомдалу эволюциясы.

1. Халқымыздың санасында «қасқыр», «бөрі», «көкжал» түсініктерінің қалыптасуы - бірнеше ғасырлардың жемісі. Әр кезеңде өзінің мағынасын үстемелеп отырған бұл атау қазіргі күнде халықтың дүниетанымында жыртқыш аң ретінде ғана орнықтағаны белгілі. «Сырттан», «арлан», «ит-құс», «ұлыма», «бөрі» деген атауларға ие болған қасқырға «киелі аң» образында қарап көрсек, оның да тамыры тереңде екенін байқаймыз. Даланың тағылық заңына берік түз тағысына байланысты аңыз-әңгімелер, мифтер, шығармалар өте көп. Өздерінің тегі деп санап келген түркі тілдес халықтар, оның ішінде қазақ халқы қасқырды басқа хайуандардан ерекшелігі үшін аса қатты қадірлейді. Көк бөрі түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың қатарында болғандықтан, әлі күнге дейін әдебиетімізде өз маңызын жоғалтпауда.

Қай халықтың болмасын өзінің шығу тегіне байланысты діни наным-түсініктері болғандығы анық. Белгілі бір жануарға табыну ертеде қалыптасқан. Оның тотемдік ұғымдар деп аталатыны бәрімізге аян. Ол ұғымдардың адамзат баласының сәби түсінігінен туғандығын зерттеуші ғалымдарымыз да айтып өтеді. «Тотем» сөзінің ғылым дүниесіне термин болып енгеніне екі ғасыр болғанымен, тотемдік сана тым ертеден келе жатқан, адамзаттың алғашқы сәби кезінен пайда болған, дүниежүзінің халықтарының көбінде бар мәдени құбылыс», - дейді Қайрат Ғабитханұлы өзінің еңбегінде (Gabithanuly 2006, В. 16).

Түркі тектес халықтарына ортақ, ең үлкен маңызға ие болған тотем – Көк бөрі. Қасқыр аталатын жыртқыштар тобына жататын аңның бүкіл түркілер қауымында Тәңірлік құдіреттің деңгейіндегі қасиетті ұғымға айналуының тарихи себептері бар. Жалпы «бөрі», «қасқыр» дегенде, тағылық, өжеттік, қайсарлық сияқты ұғымдар ойымызға оралады. Демек, халықтың ертедегі санасындағы тәңірі, жарылқаушы, жебеуші сондай қасиеттермен сипатталса керек. «Тегім», «туысым» деп сенген халық Көк бөрі ұғымын «жарылқаушы», «қорғаушы», «демеуші» дәрежесіне дейін көтеріп, оны ұранға қосқан. Оның не себепті «Көк бөрі» аталуы жайлы Қ. Ғабитханұлы өзінің «Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі» еңбегінде айтып өтеді: «Оның «Көкбөрі» аталуы қасқыр түсінің көктігінен туған ұғым емес, қайта көктен келген көк аспанның бөрісі – көктәңірдің бөрісі, киелі бөрі деген түсініктен туған. Халық ішінде бөрінің «Тәңірдің серісі»

аталуы сондықтан» (Gabithanuly 2006, B. 31). Яғни, тәңір деген ұғым аспанмен астасып жатқанын байқаймыз. «Көк» деген тіркес «бөрі» сөзіне бір киелілік, құдыреттілік дарытатындай.

Қазақтың тотемдік ұғымдары мен мифтері, фольклорлық шығармаларындағы Көк бөрі - қасқыр образының сомдалу эволюциясының зерттелуі әлі де болса кешенді түрде ғылыми тұрғыда жан-жақты қарастырылған жоқ. Әлем халықтарының әдебиетіне ортақ бейне болып табылатын қасқыр ұғымына байланысты әдеби туындылар рухани құндылықтарымыздың бір бөлігі болып қана қоймай, қазірде де осы тақырыпта қалам тербеген жазушыларымызда өзекті сала ретінде өз маңызын жоғалтқан жоқ.

2. $\text{Қазақ тіліндегі «Тотем» сөзінің мағынасына үңілетін болсақ, «оның тегі», «туыс», «туысқан» деген мағынаны білдіретін бұл сөздің тарихы сонау солтүстік Америкадағы оджбике деген тайпаның тілінен бастау алатындығын байқаймыз. Яғни «тотем» ұғымын Еуропаға алғаш әкелген англиялық саудагер, әрі аудармашы Джон Лонг екен. Осыған байланысты Қ. Ғабитханұлы өзінің еңбегінде былай деп жазады: «Ол өзінің әйгілі «Үндістерге саяхат естелігі» деген еңбегінде (еңбек 1791 жылы Лондонда басылған) алғаш рет тотем сөзін қолданып, үндістердің тотемдік наным-сенімі, тотемдік ғұрып-әдеттерімен таныстырған. Осыдан бастап «тотем» сөзі тотемдік сананы білдіретін ғылымдағы ортақ терминге айнала бастады» (Gabithanuly 2006, B. 16).$

Тотемизм түсінігінің осы кезден бастап адам өмірінде үлкен маңызға ие бола бастағандығын басқа ғалымдар да шек келтірмейді: «Тотемизм әлемге кең таралған наным ретінде өзіне көп елдің ғалымдарының назарын аударған болатын. Мәселен, оған зор мән беріп, жете зерттеп, құнды пікір айтқандардың ішінен Джон Мак-Леннан, Эндрю Ланг, Джеймс Фрезер, С. Рейнах, В. Вундт, С.П. Толстов, Д.Е. Хайтун, Н.А. Алексеев және Л. Расоний сияқты ғалымдарды атауға болады» (Ahmetov 2009, B. 249). Әділ Ахметовтың бұл ойымен келіспеске болмас. Себебі тотемизмге қатысты еңбектер іздегенде Джеймс Фрезер, С. Рейнах, Л. Рассонийдің есімдері ойымызға оралары анық.

Жалпы тотем болып саналған жануарларға келетін болсақ, оларға жасалған қарым-қатынастың өзі ерекше болған екен. Оларды өлтіруге, жеуге тыйым салынған. Тотем болып табылатын жануардың терісін киіп жүрген. Тіпті халық өз ұранына қосып, «тәңірінің» суретін байрақтарында бейнелеген. Бұл жайлы Зигмунд Фрейдтің «Тотем и табу» еңбегінде айтылады: «Многие племена пользуются изображением животных как гербом и украшают им свое оружие; мужчины рисуют изображение тотема на своем теле или татуируют его изображение на коже» (Freud's 1998, B. 122). Ал түркілердің тотемі Көк бөрі болғанын ескерсек, бұл сөзімізге Оғызнамадан алынған үзінді дәлел бола алады:

«Мен сендерге болдым қаған,

Алыңдар жақ пен қалған

Таңба бізге болсын белгі,

Көк бөрі болсын ұран» (Оғызнамадан).

Сүйінбай ақынның мына жолдары да осыны меңзейді:

«Бөрі басым ұраным,

Бөрілі менің байрағым.

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым».

деректен байқайтынымыз, тотемдік табынудың күштілігі сонша, адам есімдерінің өзі қасиетті саналған тотем-жануардың атымен аталған.

Бұған халқымыздың «Қобыланды батыр» эпосындағы ақылды әрі ажарлы Құртқаның есімі дәлел. Жырда ол көрінген көк аттыға ілесе бермейтін тектілігін танытты. Алтынмен ішін безеген, сырты күміс ақ отауын алып, қырық түйе қазына артып, қырық құл мен қырық күнін ертіп ұзатылып келе жатқан қыз Құртқа жол-жөнекей көрегендігін де көрсетеді. Құртқа көрсеткен көкала биенің ішінде кейінірек Қобыландының жан серігі болған Тайбурыл жатыр еді. Тұлпарды іштен таныған қыз Құртқа батырға қанат болар мұндай сәйгүлікті өз басынан биік бағалайды. Кейін сол бурыл құлынды қырық күн қулықтың, қырық күн қысырдың сүтін емізіп баптайды. «Ақыллың сенің қыз Құртқа, Патшаға бітсе болмай ма?» деп Қобыландыдай батырды тереңдігіне тәнті еткен қазақ аруының бейнесі дараланып тұрды. Құртқаға «Әйел болдың, амал жоқ, егер еркек болғанда, болар ең жұртқа бір тұтқа» деген сөз бекер айтылмаған.

Түркі тектес халықтарына ортақ, ең үлкен маңызға ие болған тотем – бөрі. Жалпы «бөрі», «қасқыр» дегенде жыртқыштық, өжеттік, қайсарлық сияқты ұғымдар ойға оралады. Демек халықтың бала санасындағы тәңірі, жарылқаушы, жебеуші сондай қасиеттермен сипатталса керек. «Тегім», «туысым» деп сенген халық Көк бөрі ұғымын «жарылқаушы», «қорғаушы», «демеуші» дәрежесіне дейін көтеріп, оны ұранға қосқан. Оның не себепті «Көк бөрі» аталуы жайлы Қ. Ғабитханұлы өзінің «Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі» еңбегінде айтып өтеді: «Оның «Көкбөрі» аталуы қасқыр түсінің көктігінен туған ұғым емес, қайта көктен келген көк аспанның бөрісі – көктәңірдің бөрісі, киелі бөрі деген түсініктен туған. Халық ішінде бөрінің «Тәңірдің серісі» аталуы сондықтан» (Gabitxanuly 2006, B. 31). Яғни, тәңір деген ұғым аспанмен астасып жатқанын байқаймыз. «Көк» деген тіркестің өзі «бөрі» сөзіне бір киелілік, құдыреттілік дарытатындай.

Әбсадықов Алмасбектің «Алаш ұраны және бөрі тотемі» атты зерттеу мақаласында ұранға қосқан «Алаш» сөзінің осы бөрі ұғымымен тығыз байланысты екендігін айтып, дәлелдер келтіреді. Өздерін «Қасқыр тектес ұрпақтармыз» деп санаған көне түркі тектес халықтардың түсінігінде «қасқыр» ұғымының қаншалықты маңызды орын алатындығын атап өтеді. «Түркі тектес башқұрт (бас+құрт (қасқыр)) халқының атауында да «қасқыр» ұғымы орын алған. Қазақтың Кіші жүзінде «Қызылқұрт» деген ру атауы бар» деп жазады. (Abdysadikov 2001).

Жауға шапқанда айтылатын ұранның мағынасы да кездейсоқ болмайды. Яғни, сарбаздардың рухын қайрап, жігерін жанайтын осы ұран болып табылады. Ұрыс үстінде ұранды айту арқылы өздерінің пірі санайтын тотем бабасын көмекке шақырған, жауласушы жақты жеңу мақсатында байрақ көтеріп, жауынгерлерді жігерлендірген.

Қ. Халид өзінің еңбегінде ұран айтуға байланысты былай дейді: «Қазақ халқының «ұран» дейтін сөзі бар. Рух беру, қыздыру, жиналу, қайрат беру мағынасында айтылады. ... Әр рудың өзіне тән ұраны болады. Егер өзге тайпалармен ұрыс-қақтығыс бола қалса, «Алаш, Алаш» деп шақырады (Khalid 1992, B. 72).

Ал А. Әбсадықов қазақ халқының өмірінде маңызды рөлге ие болған осы «Алаш» сөзінің бөрі ұғымынан тарайтынын дәлелдейді. ««Алаш» сөзінің қасқыр ұғымын беретін мағынасының түзілуіне көшпелі моңғол-түркі тектес халықтардың көне түсінігі арқау болған. Оған Шыңғыс ханның арғы шыққан тегін баяндайтын көне мифтік аңыздың тікелей әсері бар деп есептейміз. Ол – моңғол тектес тайпалардың шығу тегін баяндайтын Алаң-Қоға (сұлу) туралы

көне миф». Не болмаса, «Моңғол тілінде қасқыр деген ұғым «чино, шина, шоно» деген сөзбен беріледі. Алаң қоғаға сәуле болып келіп жүрген тотем, аруақ – қасқыр. Осыдан барып түркі-моңғол тектес көшпелілер өздерін Алаң мен «шононың» ұрпағымыз деп танығанға ұқсайды. «Алаң» мен «шынның» кіріге бірігуінен «Алаш» сөзі түзілген, «Алаш бабалары», «Алаш ұраны» сынды ұғымдар қалыптасқан» деген деректерде Алаш ұранының Бөрі ұғымымен қаншалықты байланысты екендігін дәлелдеп көрсетеді (Abdysadikov 2001).

Қорыта келгенде, Көк бөрі-қасқырдың тотемдік бейнесін халықтық ой-санада мынандай образдық сипатта орнықты: 1. Қасқыр - туыс, ата-баба тегі. 2. Қасқыр - жарылқаушы, көмектесуші, қорғаушы, демеуші. 3. Оған құдыретті, ғажайып қабілеттер беріледі, құрмет пен қорқыныш (үрей) сезімін тудырады. 4. Адамдарға қасқырдың есімі берілді. 5. Қасқырға қатысты рәміздер қолданылады, яғни байрақта көк бөрінің бейнесі салынды, оны ұранға қосты. 6. Қасқырды өлтіруге тыйым салынды.

3. Бөрілі байрақты көтеріп, Көк Тәңіріге табынған көк түріктің ұрпақтары бүгінгі таңда өздерінің рухани өмірдегі жеңістерімен әлемді сүйсіндіріп, жасампаз рухтың өлмегендігін паш етуде. Кең даланы ат тұяғымен дүбірлеткен түркілердің көкірек сарайы тек ерлік пен қайсарлыққа ғана емес, ғылым-білімге де толы екендігін шежіре-жылнамалардан, ел қазынасы – фольклорлық мұрағаттарымыздан да көреміз.

Түркі тайпалары мекен еткен ұланғайыр далада қасқырдан басқа да жан-жануарлардың мол болуына қарамастан ең басты тотем етіп нақ осы аңды алуының өзіндік себептері бар. Тарихымызға үңілсек, Түрік қағанаты деген атпен әйгілі болған түркі тайпалары кейін жеке-жеке мемлекеттер құрып, өздерінің тарихын, әдебиетін қалыптастырды. Мифологиядағы кейіпкерлердің ортақтығын сол халықтың генетикасынан, ежелгі дәуірдегі наным-сенімінен салыстыра қарап, айырмашылығын, басты ерекшеліктерін байқауымызға болады. Мифология саласы - алғашқы қоғам дәуірінде өмір сүрген адамзат баласының наным-сенімдерінен бастау алған туындылар. Орталық Азия халықтарына ата-тегін білу – бағзы заманнан бері келе жатқан түркі халықтарына тән құбылыс. Өздерінің арғы тегі деп санаған жануарлардан тарағаны жөнінде мифтер шыға бастады. Осы тұста түркі тектес халықтарда Бөрінің ұғымының зор маңызды орын алғандығы анық.

Көк бөріні тотем тұту қырғыз, қарақалпақ, өзбек, тәжік халықтарының ғұрыптық фольклорында да жан-жақты көрініс алады. Әсіресе, туысқан башқұрт елі өздерінің ұлттық атауын бөрі тотемімен байланыстырады. Мәселен, тибеттіктер өздерінің ата тегін еркек маймыл және ұрғашы ракшасадан (орман перісі) таратады; монғолдар өздерін көк бөрі және маралдан таралдық деп санайды; телестіктер де қасқырдан және ғұн патшасының қызынан тараймыз дейді; ал түріктер ғұн бекзадасы мен қаншық қасқырдан тарағанбыз деп келеді. Яғни көк бөріден таралдық деген пікір осы бір ата тектен таратудан басталған. Мұндағы «Көк бөрі» сөзі еркін, азулы, адуынды деген мағынаны білдіреді. Көк бөрі – түркі мифінде киелі ұғымның бірі. Қасқырды түркілер «бөрі» дейді (монғолша – шино, чинно).

Көне түркілер қасқырды Көк Құрт деп те атаған. Көк дегеніміз – көк түс, көк аспан. Ал түріктің «құрт» дегені қазақтың «құртылу» деген сөзінің түбірі. Демек, көк бөрі түркілердің тайпасын ажалдан аман алып қалған, көк аспандағы Көк Тәңірісінің өзі жіберген ерекше қасиетті жануар. Хакастың «Албынжы» эпосында Ах пуур (Ақ бөрі) – Албынжы батырдың сенімді серігі болған деседі. Алтайлықтардың «Ақ Тойчы» деген батырлық жырында да ақ бөрі Ақ Тойчы батырдың сенімді серігі болып көрсетіледі. Башқұрт халқының атауы да бөріге

табынудан шыққан деседі. Башқыр, Башқорт деген атау сөзбе-сөз алғанда «Бас бөрі», «Арлан бөрі», қасқыр үйірін бастап алда жүретін «Көкжал бөрі» деген ұғымды білдіреді. Қырғыз дастандарында да ең даңқты батырларды «Көкжал бөрілер» деп атаған екен. Ең жүректі, ең батыл, ең өжет адамдарды әзербайжандар «қасқырдың жүрегін жұтқан», «бөрінің ұлы» деп дәріптейді. Гөөк бөрі деген есім мұнда кең тараған. Түрікмендер мен өзбектерде той үстінде «Гөөк бөріге» қыз ұзату салты да сол тотемге табынудан шыққан. Бөрінің қайсарлығын, өжеттілігін ескере отырып, дүниеге мықты ұрпақ келтіру мақсатын көздеген болып табылады.

«Қорқыт ата кітабы» деген эпоста оның кейіпкерлерінің өмірінде киелі, қасиетті қасқырдың маңызы үлкен екендігі айтып өтіледі. Бөрі саха басылары табынатын ең қасиетті жануар болып табылады. Саханың аңыз-ертегілеріндегі желеп-жебеуші рухтың тоғыз ұлы қасқырларға ұқсайды.

Тарих беттерін парақтасақ, өздерін осы қасиетті көне тотемнен тарадық деп санайтын Половшылар (қыпшақтар мен құмандар, яғни далалықтар) ордасы да бөріге табынған. Орданың ханы Боняқтың өзі осы қасиетті табынудың бас абызы болған. Генеалогиялық мифтерден, ел арасында кең таралған ырымдар мен ғұрыптардан, халықтық ем-домдардан, эпос пен шежірелерден қасқыр ұғымын кездестіруіміз көк бөрінің түркі халықтарының фольклорында киелі жануардың қатарына жоғарғы Тәңірлік құдіреттің деңгейіне дейін көтерілгенінің белгісі.

Қасқырдың әртүрлі мүшелерін тұмар ретінде тағу Еуропа елдерінде де кең таралғандығын келесі мысалдар дәлелдей алады. Қасқырдың азу тісін түріктер тұмар ғып таққан. Германия мен Францияда қасқырдың жағын тіл мен сұқтан сақтайтын қорғаныш ретінде есікке тақса, Сицилияда жылқыны тіл-көзден қорғау үшін қораға қасқырдың құйрығы мен өлі сауысқанды, жарқанатты ілетін болған. Ресейде де қасқырдың құйрығы көп аурудың алдын алады деп есептелген. Қасқырдың тісін, құйрығын зұлым күштерден қорғану үшін тағып, өті мен терісін емге жаратса, қасқырдың жарып кетуінен сақтану үшін пайдаланады.

Қасқырды киелі деп табыну қазақ бақсыларының арасында да сақталған. Жебеушісін шақырып, бақсылық өнерінің шырқау шегіне жеткен кезеңде көмекке көкжал бөрінің ененсі қаншық қасқырды, алты қарыс аш қасқырды, азуы өткір, ашулы жас қасқырды шақырады. Ал қазақтар малды бөле-жаладан сақтайды деп жаңа қонысқа іліп қойған. Қасқырдың азуы мен тырнағын, жалы мен құйрық жүнін жас сәбиді көз тиюден сақтайды деп бесік арқасына ілген. Яғни, бөрі басы бейнеленген заттар билік пен ерліктің, өрлік пен тектіліктің нысаны болған. Бөрі рухының қашан да желеп-жебеп жүретіндігіне сенген халықтың танымын байқатады.

Жануарлар эпосының ішінде ең көп таралған, кез келген елдің фольклорлық туындыларында мол ұшырасатын кейіпкер – қасқыр болып табылуы тегін емес. Шығармалардың басым көпшілігінде ол қоғам өмірінің сан қырлы аспектілерін ашатын, халықтың дүниетанымын өрнектейтін символ түрінде беріледі. Мәселен, түркі халықтарының нанымдарында қасқыр – рудың тотемі немесе нагуал, қасқыр – Тәңірі мен пенделердің арасын байланыстырушы күш немесе шаманның ие-қыласы, қасқыр – адам не сиқыршы ретінде сомдалады. Қазақ ертегілері, аңыз-әңгімелерінде қасқырдың тағылық сипаты, табиғи қылуасы асқан біліктілікпен суреттеледі. Алайда оның табиғаттағы қайсарлығы мен сақтығына қарамастан бірде ашкөздіктің, бірде ақымақтықтың, бірде қорқаулықтың символы түрінде өріліп, тыңдаушысының

танымында жағымсыз ұғым тудыратын тұстары да аз емес. Осы жайттар қасқыр символикасының құрылымын аса күрделендіре түседі.

Түркі халықтарының фольклорында қасқыр бейнесі түрлі жанрларда: ғұрыптық поэзияда, эпостық жырларда, паремеологияда, халықтық прозада алуан қалыпты кездеседі. Осы жанрлардың барлығында қасқыр негізінен үш түрлі түспен, атап айтсақ, көк бөрі, ақ қасқыр және қара қасқыр болып бейнеленеді. Қасқыр бейнесінің бұлайша өзгеріп отыруының символикалық мәні зор. Табиғатта көк және қара қасқырдың кездеспейтіні белгілі. Ғалымдардың мәліметі бойынша олар қара-қоңыр (меланисті), сұр (хромисті) және ақ (альбинос) түсті болады екен (Makridin 1978, В. 10).

Халқымыздың мифтерінің барлығында дерлік бөрі ілкі баба, жорықтардың сәттілігін реттеуші, көктен келген көмекші ретінде беріледі. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы – бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді. Алайда, ертегілердің көпшілігінде қасқыр ақымақ, қаскөй, қомағай хайуан ретінде суреттелетінін айта кеткен жөн. Біз мұның себебін миф пен ертегінің жанрлық ерекшелігінен іздегенді жөн көрдік. Бір кездегі тотемдік бабалар туралы мифтердің орнын кей жан-жануарлардың пайда болуы туралы сыртқы түр-кейпіне не қимыл әрекетіне байланысты туындаған этиологиялық ертегілер басады. Тотемдік сенімнің жойылып, табиғи құбылыстар, жан-жануарлар дүниесі туралы жаңаша танымның қалыптаса бастауы соны ертегілерді дүниеге келуінің алғышарты болып табылады.

Ертеден келе жатқан аңыз-әңгімелер, мифтердің едәуір негізгі бөлігін қытай жылнамаларынан кездестіретініміз анық. Сәбетқазы Ақатайдың «Күн мен көлеңке» еңбегіндегі біздің эрамызға дейінгі III ғасырда өмір сүрген қытай жылнамашысы келтірген мына миф қасқыр, бөрі ұғымдарының үлкен бір мемлекеттің пайда болуымен жиі байланыстыратынына дәлел: «Ғұн шаньюйінің әйелі босанып, дүниеде теңдесі жоқ екі сұлу қызы туыпты. Бекзадалар бұл қыздарды құдай екен деп ойлап қалыпты. Шаньюйдің өзі де:

- Мұндай аруларды адам баласының қолына ұстатуға бола ма? - деп қыздарын тәңіріге бағыштапты. Шаньюй астананың солтүстік жағынан биік қамал соқтырып, екі қызын сонда ұстап, өзі күндіз-түні тәңіріге жалбарынып, қыздарын қабыл алуын тілепті. Арада үш жыл өткеннен кейін анасы қыздарын қайтарып алмақ болады, Шаньюй уақыты жеткен жоқ деп, рұқсат бермепті. Осы оқиғадан кейін бір жыл өткен соң қасқырдың кәрі арланы қамалды күндіз-түні торып жүріп, астынан апан қазып алып, ішіне кіріп, ұлып жатып алыпты. Қыздың бірі:

- Атамыз бізді тәңіріге табыс етемін деп осы қамалға қамап отыр. Мүмкін осы қасқырдың тәңірімен байланысы бар шығар, - деп қасқырдың қойнына бармақ болғанда, екінші қыз шошып: Қасқыр – хайуан, ата-анаңды қорлама! – деп шыңғырып жібереді. Өлгі қыз айтқан сөзге құлақ аспай, қасқырмен қосылып, ұл табады. Осы ұлдан туғандар көбейе келе үлкен мемлекет болады» (Akatai 2011, В. 73-74).

Адамзат баласының қасқырды тәңіріге балауын осы аңыздан байқауымызға болады. Бұл аңызда көне тотемдік сарынның тұтасқаны байқалады. Егер де шыңғыс әулеті туралы қазақ аңызында тотемдік субъект – сәуле, нұр болса, ал мына ғұн жайындағы аңызда бөрінің арланы еркек кіндіктің қызметін атқарып тұр. Әдетте рулар мен халықтардың тоғысуы салдарынан тотемдер бір-біріне араласады. Мұның өзінің себебі бар. Оны Сәбетқазы Ақатай өзінің еңбегінде былай келтіреді: «Ғұн ордаларының орнын басқан түркі қағанаты тайпалық бірлестіктерді басып-жаншып, өзінің саяси өктемдігін

орнатқаны белгілі. Осының нәтижесінде әр түрлі тотемдерге табыну салты жойылып, саяси үстемдік жүргізуші тайпаның тотеміне бағынды. Ол тотем-түркілердің үстемдік етуші әулеті Ашинаның пірі – Көк бөрі еді. Көк бөрінің суреті түркілердің соғыс жалауында желбіреді» (Akataу 2011, В. 74).

Халқымыздың ертегілерінде қасқырдың бейнесі жан-жақты ашылады. Хайуанаттар көне ертегілерін аңдасақ, кейбіреулерінде өте көне заманды, жанды, жансыз табиғат турасындағы бұлдыр түсініктерді байқаймыз. Ондай ертегілер хайуанаттармен байланысты туған мифтік, діндік түсініктерді, әр хайуанды ғажайып сиқырлы сыры бар деп таныған тотемдік түсінікті аңғартады.

Бұл жөнде мифтік, діндік және ұғым-нанымдар көп ертегілердің тууына түпкі себеп болғанын есте тұту қажет. Сол ретте қазақ халқының кейбір аң, құс, хайуанат жөнінде өте ескі замандарда сол жануарларды ғажайып сиқырлы сыры бар деп таныған ескілікті, шалағай, бұлдыр ұғым-наным, жартылай діндік тотемдік түсінік бар екенін көреміз. Ертегілерден ғажайып күшіне, құдіретіне қатты сенгендіктен иланып, соларға табынғандық байқалады.

Қазақ халқының ертегілерінде сенім-нанымдарға көп орын берілгендігі байқалады. Яғни, мифтік, тотемдік наным. Сондай аңның бірі қазақ ертегісінде қасқыр болады. Ондай ертегілерге «Қасқыр мен жігіт», «Сырттандар», «Сырттанның ажалы», «Ақ қасқыр», «Күйеу қасқыр», «Қасқырдың қамқорлығы» т.б. жатқызамыз. Бізге мәлімі қазақ ертегісінің ішінде қасқыр екі түрлі әңгімеленеді. Бір түрінде, ең ескі түрінде, қасқыр ертегі ішінде әрі қасқыр, әрі адамзат баласына киелі дос болып бейнеленеді. Екінші түрінде қасқыр өзінің тағылық қаскөй мінезімен суреттеледі.

«Сырттандар» ертегісі былай басталады: «Бұрында бір байдың жалғыз баласы болыпты. Байдың қадірлі ұлы да, қызы да сол екен. Күндерде бір күн әлгі байдың баласы ұйықтап жатып, түс көреді. Түсінде бір қара қасқыр жейін деп, баланың аяғына аузын сала бергенде, бала шошып оянады. Сөйтіп, бала осы түсті күн сайын көретін болады. Бала түнде ұйқы, күндіз күлкі көре алмайтын болады» (Fairy tales 1988, В. 55). Оқиға сәуегей қарияның жоруымен байланысады. Оқиғаға қасқырдың, иттің, жігіттің сырттаны, аттың тұлпары араласады. Ертегіде қасқыр нақтылы айқын, қастан күш, адамға өш, зұлымдықтың жиынтық бейнесі болып кейіптеледі. Қасқыр сырттаны жалғыз баланы жемек болады. Баламен бірге оның ажалы бірге туғандай болады. Сол жігітпен бірге оның дос серігі болып, ажалына арашашы болып, құлын-тұлпар да қоса туады. Кейін жігітке жәрдемші болып, ит сырттаны араласады. Сол ат, ит достығы арқылы қасқыр сырттаны жеңіліп, бала мен жігіт аман қалады да, үлкен сыннан жеңіспен өтеді. Жігіттің сұлтаны, иттің сырттаны, аттың тұлпары, қасқырдың сырттаны төртеуінің талас, бәсекесі туралы бұл мифологиялық сюжет басқа халықтарда кездеспейді. Хайуандарды пір тұту нанымдары осы ертегіден де көрініс табады. Ертегіде қасқырдың сырттаны деген ұғымды қалыптастырған халықтың бөріге деген құрметі, сенімі жатыр.

«Сырттанның ажалы» ертегісі жол жүріп келе жатқан жолаушының кездейсоқ қасқырдың сырттанына кездесуінен басталады. «Күн кеш болып намаздыгер болғанда әлгі қасқырдың сырттаны бір ұлып жіберген екен елу шақты қасқыр жиылып қалады. Бейшара жолаушы шын ажалының жетуін білген соң көздің ұшында қарайған ағашқа қарай атын босатады. Сол шабыспен қасқырларға жеткізбей ағашқа барып, атын ағаштың түбіне қоя салып, өзі шыбын жанын қорғалау үшін үлкен ағаштың басына шығып кетеді» (Fairy tales 1988, 62). Оқиға осылайша өрби келе, атынан, өзіне көмекке келген иттен айрылған жолаушының байға иттің сырттанын тауып берумен аяқталады. Бұл ертегіде қасқырдың зорлықшыл бейнесі сипатталған.

«Ақ қасқыр» ертегісінде жас жігіт жат үңгірдің ішінде ақ қасқырға, қаншық қасқырға үйленеді. Қасқыр күйеуіне қырық күнге дейін шыда, не көрсең де, көнбіс бол дейді. Қырық күнге дейін ол қасқыр кейпінде болады да, артынан әсем сұлу адамзат қалпына түседі. Елден асқан ақылды, асыл жар болып шығады. Сынына шыдаған ерін бақ-дәулетке жеткізеді.

«Күйеу қасқыр» деген ертегіде жас, сұлу қызды қасқыр күйеу болып алады. Басында, қызды айттыра келгенде, қара жорға ат мініп, қара құлын жарғақ киіп, қара түлкі тымағы бар, әлемде жоқ сұлу, сымбатты жалғыз жігіт болып, айттырып алып кетеді. Оңаша шыққан соң, аунап түсіп, көкжал қасқыр болып шығады. Бұл ертегі әйелдің халін қайғылы күйде суреттеумен қатар қасқырды адамға қатал, ерекше күш иесі қылып сипаттайды. Киелі, сиқырлы жау етіп ұлғайтып көрсетеді. Яғни, бұл ертегіде адам затын құбылып алдайтын қас күш болып суреттеледі.

Тотемдік наным кең етек алған кезде туындаған шығармаларда ілкі тек-ата аң болып табылды. Ол көктен нұр кейпінде түсіп, керемет қайсар, өжет ұрпақтың ата-бабасына айналды. Ал, жарық сәуле-нұрдан аң емес адамның сомдалуы кейінгі жануарлар культінің аруақтар культімен ығыстырылған кезіне тән. Қасқырдың жол таба алмай қысылған шақта көмекке келуі де оның тотемдік кейпімен астасады. Ал жас нәрсетені емізу мотиві бертінгі патриархат дәуірінің жемісі. Мұнда қасқырдың ілкі – бабалық рөлі толық жойылады. Баланың әке-шешесі көп жағдайда қарапайым адамдар. Алайда бала Құдіреттің қалауымен тірі қалып, әміршіге айналады. Мұнда қасқыр Құдіреттің жарлығын орындаушы. Қасқырды Тәңірі иті деп қабылдайтын қазақ, тува, якут, грек жұртының мифтері де осы кезеңнің жемісі.

Жыртқыш аңдар алдында табынып, оларды кие тұтса зиянын тигізбейді деген ұғымның жойылуына табиғи заңдылық, адамзат қоғамының ілгері жылжуы себепші болды. Өйткені, адамдар хайуандарды туыс санап, өлтіруден қашқанымен олардың адамдарға тигізген залалы бәсеңдеген жоқ. Осыдан келіп, қасқырлар туралы тотемдік наным кері ысырылып, фольклор сахнасына хтоникалық хайуанның кейпі шығады.

Осындай нанымдар «қасқыр – адамға дос рух» және «қасқыр – адамға қас рух» деген екі көзқарастың өрбуіне септігін тигізді. Адамға дос рух ретінде қасқыр мынадай қызмет атқарады:

а) бақсыларға ие-қыла болып, бақсылық ойын кезінде жәрдемдеседі. Адам жанына араша түсіп, аурудан айықтырар жолды көрсетеді. ә) ертегілерде бас қаһарманға жолығып, оны мұратына жеткізеді, адал досына айналады.

Ал қас рух ретінде ол мынадай қаскөйлік жасайды:

а) ликантроптар (көне гректерде), ағызмалдар (абхаздықтарда) адамдарға ауру жібереді. ә) жапандағы жолаушыларды өлтіріп, малды жарады. Тұрғындарды шығынға батырады.

Осылайша, миф пен ертегілердегі қасқыр бейнесінің берілу барысындағы мынадай сюжеттік ұқсастықтарды атап өту керек:

1. Қасқыр мен адам некелеседі. Мифте мұндай некенің нәтижесіне бүтіндей бір халық дүниеге келіп, қуатты, іргелі елге айналады. Қасқыр жоғарғы сананың иесі ретінде бейнеленеді. Ал, ертегіде қасқыр мен адамның некелесуі шытырман оқиғалардың өрбуіне себепші болады. Мұндағы басты мәселе олардан ұрпақ таратып, өсіп-өнгенін баяндау емес, ертегінің бас кейіпкерінің мақта-мұратына жету жолындағы кездескен қиыншылықтар пен тосқауылдарды жеңу ретін әңгімелеу болып табылады.

2. Қасқыр мен адам баласының одағы. Мифологиялық аңыздарда қасқыр қысылған халыққа көктен нұр кейпінде түсіп, ажалдан арашалайды. Жорықтарда қолды бастап, көшкенде жол көрсетеді.

Адам санасының тотемдік түсініктен ада болуы хайуанаттар туралы ертегілердің мазмұнына да түбегейлі өзгерістерді енгізді. Табиғи құбылыстардың алдындағы қорқыныш бұлтын аздап серпе бастаған ата-бабаларымыз бірінші орынға адамды, оның қайсарлығы мен амал-айласын шығарды. Халық санасындағы осындай өзгерістерге сәйкес қасқырлар жайындағы ертегілердің де төмендегідей топтары пайда болды: халық тұрмысынан мәлімет беретін архаикалық ертегілер, ата-бабаларымыздың жаратылыс пен оның құпия сырлары туралы ой-қорытындыларының түйіні – этиологиялық ертегілер, сатиралық ертегілер.

Архаикалық ертегілерде қасқырды анық хайуан етіп суреттейді. Оның өзіне тән мінез-құлқы, іс-әрекеті, адам баласына тигізетін зияны көрсетіледі. Ертегінің екінші тобы – этиологиялық ертегілерде қасқыр табиғатына ғана тән ерекшеліктер сөз болады. Қасқырдың ел көңілін аударатын ең басты ерекшелігінің бірі – оның ұлуы. Дала төсін тітіркендіріп, түн қараңғысын жаңғырта ұлыған қасқырдың даусы адамға қорқыныш-үрей ұялатытына сөзсіз.

Оны ағылшын жаратылыстанушысы О.Тэннердің: «Специалисты точно не знают, что именно побуждает волков выть. Возможно так они подают сигнал отбившимся членам стаи, или предупреждают соседние стаи, что здесь их территория, или передают какие-то другие, не столь очевидные сообщения. Некоторые же полагают, что волки как и люди, просто поют, когда им этого хочется» деген ойынан көреміз (Tanner 1980, В. 62). Ал, қазақ халқының «Қасқыр неге ұлиды?» деген ертегісінде қасқырдың ұлу себебі былайша түсіндіріледі: «Халық деген кедейдің жалғыз ұлы бірнеше шөп тамырын қайнатып, қасқырды өлтіретін дәрі жасайды да оны жемтікке сеуіп, қораға жақын жерге тастайды. Қомағайлау біреуі келген бетінде арс етіп, жемтікті қауып өтеді де: «У-у-у», - деп мұрнынан шаншыла құлайды. Содан бері қасқырлар: «У-у-у», - деп ұлиды екен (Fairy tales 1988, В. 110). «Қасқырлар бір-бірімен ұлып сөйлеседі» деген ұғым қазақ халқында да бар. Мәселен, «Сұрмерген» деген ертегіде қасқыр ұлу арқылы мергенді жейтінін ескертсе, «Ақымақ қасқыр» атты ертегіде «Бағлан қозымды ертіп келемін» деген қойға алданған қасқырдың әлі күнге дейін кеш болса ұлып, оны шақыратындығын баяндайды.

4.   . Бүкіл түркілер қауымы үшін «Көк Тәңірі», «Көк бөрі» сөздері киелі, қадірлі де қасиетті. «Көшпенділер» деп аталған бабалардың көшіне енген бар қазақтың да жан жүрегінде сақталған, құранның аятындай жатталған ұғым екені анық. Көк бөрінің тотемдік бейнесі халықтың рухани мәдениетімен етене байланысты болды. Кезінде жебеуші рух, нагуалға айналған Бөрі түсінігі қазіргі уақытта да халықтың руханиятынан ажырап қалмады, әр түрлі наным-сенімдер, қасқырға байланысты адам есімдері, ру атаулары жыртқыш аң ретінде ғана емес, «киелі жануар» деп санауымызға себепші болады. Фольклорлық шығармаларда қасқыр образы қатысқан аңыз, миф, ертегілерде оны екі түрлі кейіпте көрсетеді. Бірі – адамға дос, екіншісі – адамға қас. Көкжал аңның бойындағы қайсар қасиет ұлттық мінездің қалыптасуына дәнекер болады. «Көк Бөрінің ұрпағымыз» деген концепт күллі түркі жұртында мәңгілікке орын тепті. Қасқыр халықтың діни наным-сенімін, дүниетанымын танытатын, бірде тотемдік тұлғада, бірде жыртқыштық кейіпте берілетін жан-жақты сомдалған, күрделі кейіпкер болып табылады.

Мифтерден, аңыздардан, ертегілерден жан-жақты образы ашылып, эволюциялық тұрғыдағы сомдалу функциялары анықталды.

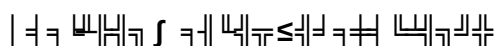
Осылайша қасқыр бейнесі бірте бірте дами қалыптасып, жазба әдебиетте де көрініс тапты. Қазақ әдебиетінде ерекше шеберлікті қажет ететін тақырыпқа айналды. М. Әуезовтің «Көксерек», М. Мағауиннің «Қасқыр-Бөрісі» мен «Түйеші Қамбар», Ғ. Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал», Д. Рамазанның «Көкжал», А. Алтайдың «Туажат» және тағы да басқа шығармаларда Көк бөрінің жеке көркем бейне ретінде жасалуына үңілсек, тотемдік-мифтік ұғымдар мен фольклордағы суреттелуінен көп өзгеріске түсіп, классикалық образ дәрежесіне дейін көрінгенін байқар едік. Қазақ әдебиетіндегі және әлем әдебиетіндегі қасқыр образының сомдалу эволюциясын салыстырмалық, типологиялық тұрғыда ғылыми зерттеу алдағы күннің міндеті.

1. Ахметов Ә. Түбі түркі өркениет. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. - 344 б.
2. Ақатай С.Н. Күн мен көлеңке: ғылыми-танымдық аңсар. Тарихи материалдар. – Алматы, 2011. 424 б.
3. Әбсадықов А. Алаш ұраны және бөрі тотемі. Қазақ әдебиеті. - 2001. - №12.
4. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. 168 б.
5. Ертегілер. I том. (Жауапты шығарушы Т.Алпысбаев) – Алматы: Жазушы, 1988. - 288 б.
6. Макридин В.П. Волк. Окраска опушения и его строение. Крупные хищники и копытные звери. – Москва: Лесная промышленность, 1978. - 195 б.
7. Орынбеков М. Қазақ сенімдерінің бастаулары: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. 200 б.
8. Тэннер О. Медведи и другие хищные звери (пер.с англ. П.Гурова) – Москва: Мир, 1980. - 277 с.
9. Фрейд З. Тотем и табу.- СПб –М.: Олимп; ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. - 448 с.
10. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса (Бес тарих). - Алматы: Қазақстан, 1992. - 304 с.

References

- Akatay 2011 – Akatay, SN 2011, *Kun men kolenke: gylimy- tanimdik ansar. Historical materials.* Almaty, 424 p. (in Kaz).
- Ahmetov 2009 – Ahmetov, A *Tubi turki orkeniyet*, Arys publishing house, Almaty, 344 p. (in Kaz).
- Abdysadikov 2001 – Abdysadikov, A 2001, *Alash urany zhane bori totemi, Kazakh literature*, №12. (in Kaz).
- Gabithanuly 2006 – Gabithanuly, K. 2006 *Kazak miphologiyasinin tildegi korinisi*, Arys, 2006, 168 p. (in Kaz).
- Fairy tales 1988 – *Fairy tales*, T. I (Responsible for the release T. Alpysbaev), Writer, Almaty, 288 p. (in Kaz).
- Makridin 1978 – Makridin, VP 1978, *Wolf. Painting of omission and its structure. Large predators and hoofed animals*, Forestry, Moscow, 195 p. (in Rus).
- Orynbekov 2002 – Orynbekov, M 2002, *Kazak senimderinin bastaluy. Tutorial*, Kazakh University, Almaty, 200 p. (in Kaz).
- Tanner 1980 – Tanner, O 1980, *Bears and other beasts of prey* (per.s P.Gurova Eng.), Mir, Moscow, 277 p. (in Rus).
- Freud's 1998 – Freud's, Z 1998, *Totem and Taboo*, Olympus, Sankt-Petersburg, 448 p. (in Rus).
- Khalid 1992 – Khalid Kurbangali 1992, *Tauarih hamsa (Five History)*, Kazakhstan, Almaty, 304 p. (in Kaz).

доктор филологических наук, профессор Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова. 100024 Республика Казахстан, г. Караганда, ул. С. Муканова, 1. E-mail: Jandosmagulov@mail.ru

Σ||||||||| Для всех народов турецкого происхождения тотем волка имеет огромное значение. Тюркские народы, в том числе, казахи, считают себя вышедшими от волков и уважают волка за его отличие от других животных. Волк – свободолюбивое, гордое, мстительное, сильное животное, и эти качества тюрки приписывают себе, тем самым, подчеркивая сходство с волком. В генеологической мифологии тюркских народов волк является освободителем вражеской засады, лидером войск, а также, опекуном детей-сирот. В тотемном, мифологическом восприятии народа волк стал святым и почитаемым животным.

В статье рассматривается с научной точки зрения эволюция концепции образа волка в тотемных понятиях и фольклорных произведениях казахского народа.

≤|||||| ||| ||| ||| ||| : тюркоязычные народы; казахский народ; тотемные понятия; фольклор; образ серого волка; эволюция концепции образа волка.

The image of a gray wolf in totemic terms and folklore

Smagulov Zhandos Kozhakhmetovich

Doctor of Philology, Doctor of Philology, professor of E.A. Buketov Karaganda State University. 100024 Republic of Kazakhstan, Karaganda, 1 S.Mukanov street. E-mail: Jandosmagulov@mail.ru

Abstract. For all the peoples of Turkish origin, totem of the wolf has great importance. Turkic people, including the Kazakh believed that they came from wolves. They all respect the wolf among other animals. Wolf is a freedom-loving, proud, vengeful, masculine and powerful animal. These qualities are attributed by Turkic people to themselves, thus emphasizing their similarity to the wolf. In the genealogical mythology of the Turkic peoples, the wolf is the liberator from the enemy ambush, the leader of the troops, as well as the guardian for orphans. In the totem, mythological perception by people, the wolf became a holy and esteemed animal. The article deals with the scientific side of the evolution of the wolf image concept in the totem concepts and the folklore works of the Kazakh.

Keywords: Turkic people; the Kazakh; totem-mythical concepts; folklore; the image of the wolf; evolution of the wolf image.